Magdalena Tafvelin Heldner

Ösjöfors och platsens minne

DET ÄR DEN 20 SEPTEMBER 2005. I Ösjöfors handpappersbruks mangårdsbyggnad pågår ett samverkansmöte. Anledningen är den anlagda brand som ägt rum några veckor tidigare och där pappersbruket brunnit ner till grunden. Vi är ett tiotal personer från Stiftelsen Ösjöfors handpappersbruk, Tekniska museet, Vimmerby kommun, Länsstyrelsen i Kalmar län och Kalmar läns museum. Mötet beslutar att det nedbrunna pappersbrukets framtid ska utredas och att vi ska fortsätta verksamheten en sommar till med guidade visningar och papperstillverkning i brukets pappersmagasin samt göra en dokumentation av den fysiska miljön och av arkivmaterial. Då hörs tre hårda knackningar på dörren. Någon öppnar – men det är ingen där. Det kan inte ha varit ett misstag. Alla hörde det klart och tydligt. Vad var det knackningarna ville säga? Det kunde förstås ha varit ett vanligt spöke som ville se mer än bara en utredning, men jag som var med uppfattade det som en påminnelse om att platsen bär på många minnen även om spåren har kallnat. I arkiv och museisamlingar finns emellertid källor som berättar om både platsen, människorna och tillverkningen vid olika tider

Den franske historikern Pierre Nora skriver i *Les Lieux de Mémoire* (Nora 1989) att minnet fäster sig vid platser, historien fäster sig vid händelser. Han menar att historien alltid har universella anspråk medan minnet är knutet till en person, ett kollektiv eller en plats. Historien är alltså enligt Nora mer abstrakt till sin natur, medan minnet gärna knyter an till det konkreta.

När ett museum, som exempelvis Tekniska museet, förvärvar en artefakt händer något märkligt. Artefakten genomgår en transformation från att vara ett objekt med en funktion, till exempel en skiftnyckel, en symaskin eller ett pappersbruk, till att bli ett museiföremål. Genom denna transformation får museiföremålet kopplingar till både historien och minnet. Artefakten kan också bli föremål för tolkningar och omtolkningar. Museernas samlingar berättar om den tid i vilken föremålen förvärvades, om vad de representerade och vad man prioriterade att samla på just då. Synar man ett museiföremål i en annan tid än den då det samlades in, kan man upptäcka helt nya saker om detta.

Pressning av papper i Ösjöfors. När en post bestående av 167 ark var klara skulle de pressas i våtpressen. Pressningen var ett omständligt moment som krävde insatser från hela kyplaget. Ovanpå posten byggde man med *klösse* - klotsar upp till *svellen*. Sedan hjälptes man åt att *knäppla* – dra åt pressen. När muskelkraften inte längre räckte till användes *presstången* och vinschen. Det kallades för att *spela*. När arken var färdigpressade sa pappersmästaren »klosse å« vilket innebar att klossarna skulle tas ur pressen så att man kom åt arken. Att skilja de färdiga arken från filtarna var läggpojkens uppgift. Här ser vi honom fångad på en filmruta ur filmen om Ösjöfors som gjordes 1922. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

Det sammanhang ett visst förvärv gjordes i kan också ha stor betydelse på ett annat sätt. Det är inte bara viktigt för ett museum att samla på »rätt« saker. Det kan dessutom vara värdefullt i samband med ett förvärv att kunna anknyta till »ambassadörer« som främjar museets intressen. Så var det när pappersbruksbyggnaden i Ösjöfors förvärvades av Tekniska museet 1926, bara två år efter museets grundande. Vägen dit var lång och snårig och genom åren har artefakten Ösjöfors tolkats och omtolkats.

Minnets platser kan, som Nora vidare skriver, framhävas på olika sätt av olika grupper och i olika tider. På 1920-talet framhölls monumentet, pappersbruksbyggnaden, som det centrala till skillnad från senare tiders helhetssyn. Efter de första årens insatser hade museet inte ekonomiska resurser att fortsätta att underhålla bruket och det förföll kraftigt under många år. 1965 kunde dock ett upprustat Ösjöfors återöppnas som museum. Det blev verklighet tack vare en aktion initierad av en grupp pappersmakare från Tumba bruk, som genom sitt rådiga ingripande såg till att oersättliga kulturvärden räddades. Under 1970- och 1980-talen gjorde också Tekniska museet stora upprustningsinsatser och Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk bildades. 1993 bekräftades värdet av Ösjöfors på nytt när bruket förklarades som byggnadsminne av länsstyrelsen i Kalmar län. Bruket, och med detta menades nu hela bruksmiljön, erkändes därmed ha synnerligen högt kulturhistoriskt värde och fick också juridiskt skydd enligt kulturminneslagen. Det ansågs bära spår av historien med stor betydelse för förståelsen av dagens och morgondagens samhälle.

Idag har vi en unik situation genom att pappersbruksbyggnaden är borta medan de stödjande källorna och bruksmiljön, platsen – le lieu – finns kvar. Men vad kan vi utvinna ur dessa minnen? Jag har valt att titta närmare på några av dem i den här artikeln – själva platsen Ösjöfors, en film från 1922 då bruket ännu var i drift, en tidig dokumentation, en pappersform, en modell av bruket och ett fotografi. Detta för att försöka fånga vad Ösjöfors ändå kan berätta och ge exempel på hur Ösjöfors uttolkats under årens lopp. Jag vill också belysa själva verksamheten i Ösjöfors utifrån bevarat källmaterial.

MINNET ÖSJÖFORS HANDPAPPERSBRUK SKAPAS

Både dagspress och branschtidningar rapporterade 1926 om den »mycket ståtliga« eller »storartade« gåva som Tekniska museet erhållit som en påminnelse om »fädernas gärning« (till exempel 1926a; 1926b; Althin 1926; CH 1926). Ösjöfors grundades 1777 av Lars Dristig och hade varit i obruten drift fram till nedläggningen 1926, och inte mycket hade ändrats där genom åren. Detta år såldes bruksbyggnaden av Carl Ludvig Bergholms dödsbo till Fredrik Esmarch, som var direktör vid det närbelägna maskinpappersbruket Brusafors-Hällefors. Sedan skänkte Esmarch Ösjöfors bruksbyggnad till Tekniska museet.

Tekniska museets intendent och chef Torsten Althin, hade nära kontakt både med dåtidens näringslivstoppar och med pressen, och det hade bra nyhetsvärde att pappersbruket skänkts till det nya museet av en direktör vid ett modernt pappersbruk. Detta »synnerligen värdefulla förvärv« införlivades alltså med Tekniska museet, tre år efter museets grundande. Tanken var att Ösjöfors skulle flyttas till Stockholm för

att så småningom ingå som del i ett tekniskt friluftsmuseum på Tekniska museets område.

Ösjöfors pappersbruk hade dock börjat »musealiseras« redan under planeringen av den stora Jubileumsutställningen i Göteborg 1923, där Torsten Althin var ansvarig för den industrihistoriska avdelningen. Som Anders Houltz skriver i sin artikel var det redan tidigare »avtalat och klart« att Ösjöfors pappersbruk skulle fraktas ner och visas på jubileumsutställningen. Det var också avtalat och klart redan 1921 att Ösjöfors pappersbruk, efter utställningens slut, skulle fraktas till Stockholm och införlivas med Nordiska museets samlingar. I ett nämndprotokoll från Nordiska museet, daterat den 19 april 1921 fastslås beslutet och i ett brev adresserat till Jubileumsutställningen i Göteborg påföljande dag informerar tillförordnad styresman Sigurd Erixon på Nordiska museet om dess beslut och om att byggmästare Tors Erik Eriksson skulle leda flytten från Ösjöfors och uppsättandet av pappersbruket i Stockholm (1921; Erixon 1921). Men som Houltz skriver omprövades senare beslutet att visa Ösjöfors pappersbruk i Göteborg och valet föll i stället på Fröåsa pappersbruk. Ösjöfors dokumenterades dock på en film som visades under jubileumsutställningen. Ösjöfors hade alltså redan tidigare upphöjts till representant för äldre tiders papperstillverkning, ett kulturminne.

Parallellt med att utställningen skulle avvecklas började planerna på ett nationellt tekniskt museum att ta form på allvar. Althin började med stor iver samla in föremål till det nya museet. Det handlade om tusentals föremål per år. Redan 1925 kunde Althin presentera museets första insamlingsstrategi, »Allmänna riktlinjer för insamlingsarbetet och grupperingen«, som byggde på uppdelningen i den tidens stora teknikepos, *Uppfinningarnas bok* i sju band från 1873–1875. Strategin publicerades i Industritidningen Norden vilket visar att strategin ansågs ha ett bredare intresse än för enbart Tekniska museet.

Torsten Althin, personerna kring Jubileumsutställningen i Göteborg och donatorn Fredrik Esmarch var alla med och skapade det, enligt tidens terminologi, *teknikhistoriska minnesmärket* Ösjöfors pappersbruk. Detta pappersbruk blev en representant för övergångsperioden mellan det agrara och det industriella samhället då tillverkningen av papper gick från hantverk till industri, med alla de konsekvenser denna förändring förde med sig såväl vad gäller produktion som konsumtion.

SVENSK FILMINDUSTRI PRESENTERAR

Vi går tillbaka till 1910-talets Göteborg där förberedelserna för den stora jubileumsutställningen pågår för fullt. Industrialismen som slagit igenom i Sverige på allvar under 1800-talets senare del var då ungefär lika gammal som IT-industrin är idag. Jubileumsutställningen skulle presentera den senaste tekniken, men den skulle också rymma en kulturhistorisk del där bland annat industrins historia skulle gestaltas. Utställningen skulle göras nyskapande och intressant. Instruktionerna var tydliga »Gör vad Du vill. Sätt maskinerna i taket, bara det inte blir någon museislentrian i utställningshallarna« utbrast utställningens generalkommissarie till den unge Torsten Althin (Althin 1970).

Förutom föremål, fotografier och andra bilder valde man att använda det nya mediet film för att levandegöra industrins historia.

Aktiebolaget Svensk Filmindustri (SF) ställde 200 000 kr till förfogande för ändamålet och cirka trettio kulturfilmer producerades, i vilka olika tillverkningar dokumenterades. En av dessa handlade om Ösjöfors. Enligt kontraktet betalade SF fyra kronor per meter film plus resor och traktamenten för fotograf och elektriker samt transport av utrustningen (1920).

Inspelningarna i Ösjöfors gjordes under fyra dagar i november 1920 under ledning av Althins kollega Nils Åkerhielm. Den 20 minuter långa filmen lanserades 1922 på både svenska och tyska. Filmen om Ösjöfors är i dag ett unikt dokument över hur papperstillverkning specifikt gick till i Ösjöfors medan bruket ännu var i drift och över traditionell handpappers-tillverkning generellt.

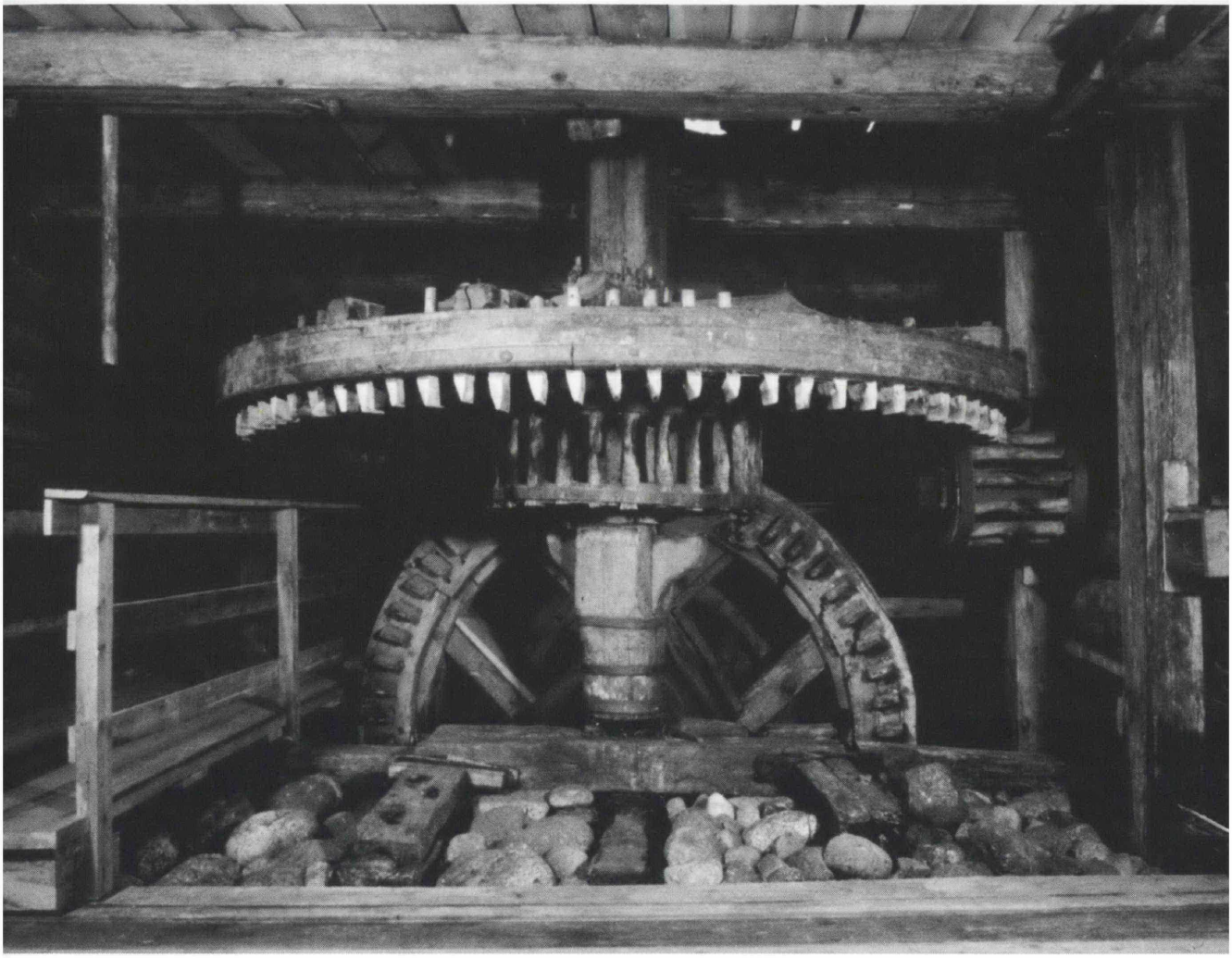
I filmen kommer vi in i händelserna när Albin Bergholm, den siste pappersmakaren i Ösjöfors, och hästen Blenda kommer till bruket med ett lass lump. Albin är klädd i arbetskläder och hatt. Några årtionden tidigare fanns särskilda lumpsamlare som räknades till brukets hushåll. Men det tycks som om Albin varit något av en mångsysslare som både hämtade lump och tillverkade papper.

Efter någon minut kommer en annan vuxen man in i bild. Dessa två hackar och rensar lumpen och lägger den i valskistan, brukets enda maskin. Där blandades lumpen med vatten, maldes och omvandlades till fibrer vilka sedan filtades ihop till pappersark. Så dyker det upp en pojke som ser ut att vara i 10-årsåldern. Jag slås av den pojkens stora arbetshänder, så främmande för barn idag. Albin Bergholm och den andra mannen formar papper och guskar, för över dem, på en guskbräda med en filt mellan varje ark. Den unge pojken har »läggpojkens« sysslor. Dessa innebar att elda i kaminen som värmde massan i kypen, att hämta filtar som skulle läggas mellan pappersarken och att assistera de andra. Senare i filmen hängs arken i pappersbrukets vind och får därefter soltorka i novembersolen.

Filmen visar en redan då nästan bortglömd teknik – att göra papper för hand. Papperet som tillverkas kan dock inte sägas visa brukets guldår – tvärtom är det grov papp utan någon större finess som fångats på filmen. Hundra år tidigare hade papper tillverkats i finare kvaliteter. Trots ambitionen att göra en helt autentisk dokumentärfilm fuskade man uppenbarligen lite. I november när filmen spelades in var det nämligen alldeles för kallt och fuktigt för papperstillverkning, inte minst för torkning. Det papper som visas på filmen hade sannolikt tillverkats flera månader tidigare. Man kan också fråga sig vilken tids arbete Åkerhielm egentligen ville gestalta då ett barn ingår i kyplaget. Barnarbete var förbjudet inom industrin redan då. Filmen finns bevarad i Tekniska museets samlingar och har föremålsnummer TM 40483. Filmen är också tillgänglig på youtube. http://www.youtube.com/watch?v=KbVNE7Rargs.

TORSTEN ALTHINS DOKUMENTATION 1926

1926 reste Torsten Althin ner till Ösjöfors för att själv uppleva museets nya förvärv. Brev och telegram i museets arkiv berättar om planeringen av resan. Det var ju inte varje dag pappersmakarna Bergholm, som fortfarande bodde kvar i Ösjöfors, fick besök av en museichef från Stockholm och inte heller som en museichef träffade några av Sveriges sista pappersmakare

Holländaren var brukets enda maskin. Holländaren malde massan och benämndes i Ösjöfors som *valsen* eller *valskistan*. Det var pappersmästaren som skötte malningen. På *kubben* eller *valsen* satt knivar som arbetade mot *underskäret*. Mellanskivan i holländaren kallades *vändskivan*. På holländarens axel var *lyktan* placerad. Denna satt i förbindelse med *kronhjulet* som satt på *hjulstocken*. Under kronhjulet var den *stora lyktan* vilken drevs av det vertikala *gravhjulet*. Detta satt på *vattenhjulsstocken*. Både kronhjulet och gravhjulet bestod av *lötar*, *armar* och *kuggar*. Från holländaren transporterades massan eller materien till *verksstugan* via *materierännan*. I *lilla rännan* östes massan upp med *byttan* och fick rinna ner i *kypen*. En blåsugn, kallad *blåsen*, värmde massan i kypen till lämplig temperatur. Formningen, guskningen och våtpressningen av arken ägde också rum i verksstugan. Arken torkades vidare på *torkloftet* innan de slutligen torrpressades, glättades, packades och vägdes i *packkammaren*. Terminologin som användes i Ösjöfors är kursiverad. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

som arbetade enligt gamla metoder. Under de junidagar Althin tillbringade i Ösjöfors passade han också på att göra den första större dokumentationen av verksamheten på bruket. Han gjorde observationer, uppmätningar och samtalade med Bergholms. Det finns inga regelrätta intervjuer bevarade, men det är sannolikt att Althin pumpade Bergholmarna på så mycket information som möjligt både om tillverkning och teknisk utrustning. I Althins anteckningar beskrivs papperstillverkningen moment för moment och där fångas även dialektala uttryck för arbetsmoment och redskap.

Dokumentationen är starkt kopplad till tekniken. Uppgifter finns om papperskvaliteter som producerats just innan avvecklingen. Lite förvånande ur ett modernt museiperspektiv saknas helt information om vilka som köpte papperet, liksom detaljer om livet vid sidan om papperstillverkningen. Direkt när han kom hem skrev Althin en artikel i *Svensk Papperstidning*, branschens stora kommunikationskanal (Althin 1926), baserad på dokumentationen. Althins dokumentation finns bevarad i Tekniska museets arkiv under arkiv F290:1.

DEN TEKNISKA UTRUSTNINGEN OCH TILLVERKNINGEN

Den metod man använde för att göra papper i Ösjöfors följde traditionen. Det hade i princip gått till på samma sätt sedan innovationen nådde marknaden, först i Kina och sedan, under 1100-talet i Europa.

Vad vet vi då om de tekniska förutsättningarna och om papperet från Ösjöfors? I brandförsäkringshandlingar från 1794 beskrivs utrustning för tillverkningen som hade något ekonomiskt värde. Hela utrustningen ryms på några rader i handlingarna. Det är en så kallad kopparbläst som användes vid uppvärmningen av massan. Det är en papperspress med järnkniv samt »stiften och stolpar«. Vidare finner vi två så kallade skärkistor med tillhörande knivar och redskap. Slutligen nämns valsverket till dessa skärkistor som stod i samband med vattenhjulet som drev dem. Den enda riktiga maskinen var alltså den så kallade valskistan som ovan delas upp i skärkistor och valsverk. Ett annat vedertaget namn på denna var »holländare« efter innovationens ursprungsland. Holländaren i Ösjöfors fanns med andra ord med redan vid starten. I den maldes massan. På bilden på s. 71 visas och beskrivs dess mekanism.

En annan helt väsentlig del av utrustningen var själva pappersformen. Formen bestod av en ram av hårt, vattentåligt trä (en så kallad däckel). Däckeln sattes på en vävd silduk av mässing (viraduk) som var fäst på ett underrede av trä. Pappersformen användes för att fånga upp pappersmassan och ge den formen av ett ark. Varje pappersbruk hade sina egna vattenmärken i metalltråd infästa i formarna. Vattenmärkena gjorde det möjligt att identifiera vid vilket pappersbruk papperet var tillverkat. I Ösjöfors fanns flera vattenmärken, från enkla O F till ordet Ösjöfors utskrivet under en lilja och variationer däremellan. Pappersmakare hade ofta sina egna vattenmärken, ofta med initialerna i deras namn. Kunder likaså. Håller man upp ett sådana papper mot ljuset kan man tydligt se avtrycket av vattenmärket. Formar och vattenmärken antas tidvis ha tillverkats i Ösjöfors, men när det gällde mer komplicerade märken tillverkades troligen dessa av någon professionell formmakare. Några av

Detalj av pappersform från Ösjöfors, den vävda viraduken kröns av ett vattenmärke daterat 1795 med en lilja och namnet Ösjöfors under. Till höger skymtar pappersformens ram – däckeln – som bestämmer arkets format. Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

Öfversigt af Passens Antal.

Kalmar.	61.	Kalmar	87			v.	v	o	o	v.	n.	no. 40 1804 d. 12 Nov
Johanna Christina												
Ena Louisa Rohrer	67 16/4	Kalmar	87			v	v	o	o	v.	n.	Lik
Jan. Adolph Lorentz	88 14/7	Kalmar										J. Adr.
Kalmar Magdal. Ulrica	92 25/12	Do										
Kalmar Johanna Maria	95 18/9	Do										
Kalmar Johan Adolph	98.	Do										Död
Kalmar Lovisa Sophia	02	Do										
Gesäll. Johannes Lindgren	76.	Hessleby		95	Hult	n	v	o	o	n.		
Gesäll. Peter Adamsson												Afgått i 1801 utan Pass.
Gesäll. Jonas Lidgren				98	Hjortsberg							
Dig. Per Johan Lund	79	Carlsk.		99	Pelarne	v.	v.	o	o	n.	n.	no 2 1801 Luthersk.
Passerem.			01.	98	Hjortsberg	v	v	o	o	n	v	+
Jonas Lidgren Ena	79 20/3	Kalmar	01.	1800	Do	v	v	o	o	v		+
Chr. H. Bern. Holdenstedt	58											
Son. Peter Christian f. i Wed. 1803 i Kalmar	Dotr. 01 2/5	Kalmar										+
	Dr.	Skiró		01.	Skiró	n	n	o	o	n		Lösm. Lefvit 1805 d. 2 Juni no 28
Jonas Jönsson Lönegren	86 21/1	Do		02	Do	n	v	o	o	n		
Jonas Er. Petersson												
Ebrea Peter												

vattenmärkena från Ösjöfors visas på s. 82–83. Uppgifter om pappersformarna finns inte i nämnda brandförsäkringshandlingar men väl i en inventarieförteckning som Tekniska museet gjorde 1944. Där ser man att det då fanns 15 formar och 21 däcklar bevarade.

Enligt Althins dokumentation hälldes den hackade och sorterade lumpen i valskistan och maldes till pappersmassa av »valsaren«. Vid större bruk var valsaren en särskild yrkesman, vid mindre bruk var det pappersmästaren, som var både valsare och formare. För olika sorts papper användes olika sammansättningar och recept (Ambrosiani 1923). Från vattenrännan leddes vattnet till ett överfallshjul. Via smarta kugghjul av trä överfördes rörelsen inne i valshuset till valskistans (holländarens) knivförsedda vals och fick den att rotera mot fasta knivar på botten av valskistan. Innovationen holländare introducerades i Sverige på 1730-talet och ersatte långsamt sin föregångare stampverket.

Graden på malningen kunde justeras genom att valsen höjdes eller sänktes. En malning kunde ta fyra till fem timmar. När malningen var färdig tappades massan via en träränna in i ett förvaringskärl som fanns i nästa rum – verkstugan. Från detta kärl östes massa utspädd med vatten över i ytterligare ett kar – kypen. Vid denna arbetade kyplaget med formaren (eller kyperen som det kallades i Ösjöfors) som formade ark, guskaren som tryckte av arken mot en fuktig yllefilt på en så kallad guskbräda och läggpojken, i Ösjöfors även kallad »lärpojken eller läggeren«.

När 167 ark och 167 filtar travats på varandra hade man en »post«. Ark och filtar våtpressades, först för hand och sedan med ett spel. Tre poster pressades samtidigt över natten. Dagen därpå bars arken till torkloftet. När de sedan fått torka på vinden några dagar sorterades de och synades en trappa ner i packkammaren. Somliga papperskvaliteter glättades med en hård blank flintsten. Papperen räknades samman i »ris« om 400 ark och buntades ihop till balar med hjälp av en torrpress. Därefter vägdes balarna på en pappersvåg och kördes ut till kunder med häst och vagn.

PAPPERSMAKARNA OCH PAPPERET

De som tillverkade papperet i Ösjöfors var särskilda pappersmakare. Dessa flyttade ofta från bruk till bruk och inte sällan startade de egna bruk. Enligt en uppgift av pappershistorikern Gösta Liljedahl framgår att av cirka 90 gesäller som arbetat på bruket fram till 1850 blev minst 25 mästare eller fabrikörer i Ösjöfors eller på andra pappersbruk (Liljedahl 1977). På s. 30–31 visas en förteckning över ägarna och pappersmakarna i Ösjöfors. Från och med 1800-talets början och fram till 1816 nämns både pappersmästare, gesäller och lärgossar vid namn i Kommerskollegiets mantalsuppgifter. Därefter finns enbart mästare och ägare namngivna, övriga omnämns bara till antal.

Vad gjorde då pappersmakarna för sorts papper i Ösjöfors? En del svar kan vi hitta i Kommerskollegiets uppgifter om tillverkningen. År 1803 nämns sju papperssorter. Det handlar om papperssorter som vi sällan eller aldrig hör talas om idag. I förteckningen ingår *konceptpapper* (anteckningspapper som användes inom statsförvaltningen), *skrivpapper*, *kardus* (ett slags enklare omslagspapper för att förpacka t ex tändstickor, krut eller hagel), *postpapper*, *olifant* (ett stort pappersformat för kartor och teckningar),

◄ Ur husförhörsboken för Rumskulla församling 1802 med en sida för Ösjöfors handpappersbruk uppslagen. Hela boken är skriven på papper tillverkat i Ösjöfors. Vattenmärket i papperet anas svagt här och visar en utsmyckad sköld med bokstäverna O F under. Enligt en förteckning om vattenmärken kan man konstatera att detta vattenmärke är från 1798. Se även s. 82. Foto: Landsarkivet i Vadstena.

maculatur (enkelt omslagspapper) samt *tryckpapper*. Förutom papper gjordes papp för bland annat bokbinderi, botaniska samlingar, färgeri och takpapp. De här papperssorterna återfinns även i förteckningar från andra bruk och är alltså inget typiskt just för Ösjöfors. I Tekniska museets samlingar finns inte alla sorters papper som tillverkades i Ösjöfors, utan endast några få kvaliteter av papper och papp från de sista åren av brukets verksamhet.

När jag går igenom boupptecknigen från 1841 efter Samuel Dristig, en av de första pappersmakarna och ägarna till Ösjöfors, hittar jag avsnittet Böcker. Det är placerat mellan rubrikerna »Kreatur« och »Ull, lin, garn, hudar och skinn«. Samuel Dristig ägde fyra böcker – en gammal bibel, boken (Markalls) Sömnlösa nätter, ett ekonomiskt lexikon och en atlas. Dessutom 16 småtryck. De flesta av böckerna var sannolikt tryckta på handgjort papper, kanske alla. För detta var precis i skarven mellan två tekniker – handgjort och maskintillverkat.

Vad vet vi då om produktionen och försäljningen? Från Kommerskollegiets årsberättelser över fabriker kan vi se att åren runt 1812–1815 tycks ha varit framgångsrika liksom 1820–1840-talet, med en riktig topp år 1843. Då tillverkades 6436 ris papper i kvaliteterna skrivpapper, konceptpapper, kardus och makulatur. Intäkterna för detta var 6145 Riksdaler Banco vilket motsvarar ungefär 718 000 kr i dagens penningvärde (Edvinsson and Söderberg ; Edvinsson 2013). 1858-1880 var produktionen fortfarande relativt hög för att mot slutet av 1880-talet dala till en tredjedel. 1857 ser ut att vara det sista år man tillverkar skrivpapper i Ösjöfors. Var produktionen stor? Vid en jämförelse med tillverkningen vid 21 andra pappersbruk i Kalmars och Östergötlands län 1831 och 1850, ser man att Ösjöfors var bland de mindre bruken. Men det fanns flera andra bruk med ungefär samma produktion. (Red. Clemensson 1944).

Om avsättningen för papperet vet vi dock just inget alls utom att man, enligt en arkivuppgift från Tekniska museet, 1926 sålde mest till Norrköping. Pappersprisera var då 4.50 kr för ett ris växtpapp, 7 kr för ett ris kardus, 40 öre för ett kg bokbinderipapp och 20 öre för ett kilo väggpapp.

Ett citat hämtat från prosten Peter Magnus Rydholms minnen från Strömsholms pappersbruk i Södra Strömhult i Halland får också exemplifiera att försäljning av papper kunde kräva kreativitet och okonventionella metoder (Jerkeman 2012). Vi kan ju bara gissa men kanske gick det till på liknande sätt i Ösjöfors.

»Jag skall nu anföra något om min fars affärer. Redan 1838 började han sina resor till Göteborg. Där funnos i trakten tre pappersbruk: Strömhult, Höljeryd och Rydö. Deras tillverkning var olika, så att, om man ville vara sorterad, måste man köpa på alla tre ställena. Han gjorde så, han köpte så att han hade ett fullt lass, och så gaf han sig iväg och körde hela vägen till Göteborg, och här sålde han papperet med någon förtjänst. På hemvägen tog han med sig snus och tobak af olika slag. Och detta lämnade han i kommission på olika ställen utmed vägen, utom hvad han tog med sig hem för grannarnas behov. Småländningarna ville ha Fiedler och Lundgrens snus, men Halländningarna ville ha Lindström och Brattbergs, därför köpte han af båda sorterna. Så snart jag var så pass gammal, att jag dugde till det, och det var rätt tidigt, var det min uppgift att följa med till Strömhult,

Höljeryd och Rydö för att öppna grindarna. Resorna till Göteborg företogs tre gånger om året, i april, juli och oktober. Lämplig tid före Göteborgsresan gällde det att vid besök i de nämnda bruken göra upp om inköp av papper. I Höljeryd och Rydö gick det jämförelsevis lätt och tog på hvardera stället endast en dag. Men i Strömhult var det annorlunda. Karl Kjellman hade aldrig brådtom, och det var inte ovanligt, att vi uppehöll oss där en hel vecka, innan gubbarna fingo sina affärer uppgjorda... I Göteborg var det min uppgift att med pappersprofver gå

Vid mangårdsbyggnadens entré ses några av de sista invånarna i Ösjöfors medan bruket ännu var i drift. De omnämns vidare på s. 78. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

omkring till affärerna och bjuda ut papper. Till de gamla fasta kunderna gick far själf.«

Finns det några handlingar bevarade där man använt papper från Ösjöfors? Jo det finns faktiskt några exempel bevarade i Landsarkivet i Vadstena. De inledande registren i böcker från såväl stads- som landsförsamlingen i Vimmerby från 1810-talet, liksom en del register i Rumskulla, församling var skrivna på papper från Ösjöfors. Dessutom var husförhörsböckerna i Rumskulla socken från 1801–1803 och 1815–1819 helt igenom skrivna på Ösjöforspapper. Att papperet kommer från bruket kan härledas genom papperens vattenmärke (Karlsson 1966). En sida från husförhörsboken 1801–1803 på s. 74. Just denna sida har ett vattenmärke som användes i Ösjöfors från 1795.

ETT FRUSET ÖGONBLICK

Från Althins resa 1926 finns även fotografier bevarade. I vissa fall stod han själv bakom kameran, i andra har bilder samlats in via honom. Stillbilder skulle enligt avtalet med SF även ha tagits i samband med filminspelningen men det blev aldrig av. På bilden (s. 77) från Ösjöfors fotograferad utanför mangårdsbyggnaden sitter en grupp människor. Kommer man till Ösjöfors idag känner man genast igen bänkarna och brandskyddsmärket ovanför dubbeldörrarna. För flera av människorna på bilden är detta kanske det enda fotografi de förekommit på överhuvudtaget.

Bilden kan dateras till 1922–24 då Ydrebanan byggdes. Dragningen gick helt nära Ösjöfors. Det var en kort parentes i bygdens historia eftersom denna järnväg lades ner redan 1940 på grund av ekonomiska problem. På bänken till vänster sitter Karolina Bergholm född 1844 och intill henne ser vi Carl Ludvig Bergholm, mannen med de kraftiga polisongerna. Han var född 1833 och alltså cirka 90 år gammal på bilden. Han var den som inledde epoken Bergholm i Ösjöfors 1867. På den andra bänken sitter grannen Karolina Lindström, född 1841, tillsammans med Albin Bergholm, född 1869, i Borsalinohatt och kostym. Han var tillsammans med sin bror Ernst, född 1884, den siste pappersmakaren i Ösjöfors. Framför honom på trappan sitter deras systrar Ester och Emilie, födda 1878 respektive 1881. Syskonen Emilie och Albin var de som bodde kvar längst i Ösjöfors.

I dörröppningen står Anna Kittel, som var kokerska vid rallarnas förläggning under banbygget. Mannen i benlindor och hatt till vänster är banmästare Jehander och strax intill syns fru Jehander och parets dotter. Längst ut till höger står en okänd järnvägsarbetare. Herrarna bär kostym. Fru Jehander har den för 1920-talet så typiska korta kjollängden på sin klänning. De övriga kvinnorna bär fotsida kläder, de äldre har sjalett runt huvudet. Hur skulle det ha sett ut om man fångat invånarna i Ösjöfors på bild 50 eller 100 år tidigare, då bruket beboddes av 20–30 personer och papperstillverkningen var så mycket mer omfattande? Bilden finns i Tekniska museets arkiv och har beteckningen DIG15028.

ÖSJÖFORS I SKALA 1:20

1952 fick Tekniska museet besök av den amerikanske affärsmannen Lessing J. Rosenwald. Ett möte ordnades med Torsten Althin, som visade museet för den amerikanske gästen. Resultatet av besöket blev en donation till Tekniska

Tekniska museets verkmästare och modellbyggare Arvid Ericsson under arbetet med att tillverka en modell av Ösjöfors handpappersbruk i skala 1:20 år 1953. Han håller sin hand över taket till valsstugan med holländaren. I förgrunden packkammaren och längst bort verkstugan där papperet formades och pressades. Längst till vänster en låda med material som återstår att montera. Att använda modeller för att åskådliggöra tekniska processer på museer låg i tiden och var något som Torsten Althin även använde sig av redan vid Jubileumsutställningen i Göteborg 1923. Foto: Tekniska museets bildarkiv.

museet på 2500 dollar och en inbjudan till USA. I Torsten Althins tackbrev omnämns att en av de prioriterade åtgärderna man kan satsa på tack vare donationen är att ta fram en modell av Ösjöfors. För ändamålet engagerades museets egen verkmästare och modellsnickare Arvid Ericsson, som kan ses i arbete på bilden ovan. Modellen i skala 1:20 gjordes i trä, som delvis hämtades från Ösjöfors, och den visar pappersbruksbyggnaden i sin helhet. Några träpinnar som gestaltade ved kom från Ösjöfors. För insamlingen av pinnarna och frakten till museet fick fru Söderholm, som då bodde på bruket, motta 10 kr.

Genom denna modell kan man få en ganska

god bild av hur pappersbruket såg ut. Arvid Ericsson har haft hjälp av såväl fotografier, den ovan nämnda filmen, den tidiga dokumentationen från 1926 och uppmätningsritningar som museet lät ta fram på 1930-talet. Modellen var också ett sätt att mer hanterligt ta hand om och berätta om industriminnet.

Modellen visar enligt bilden nedre våningen i pappersbruket. Modellmakaren håller sin hand på vattenrännan där vattnet från Stångån passerar och han blickar på bilden ut över valskistan. Modellen blev klar 1953 och under mer än sextio år ingick den, något oegentligt, i en utställning om teknik i skogsnäringen. Men modellen illustrerade förhållandena tiden innan det träbaserade papperet började bli vanligt. Allt papper som tillverkades fram till och med 1830-talet, då pappersmaskinen lanserades, var ju gjort för hand.

Intressant i sammanhanget när det gäller denna donation är att Lessing J. Rosenwald, förutom att han var affärsman och delägare i Sears, Roebuck and Company, också hade anknytning till Tekniska museet i Chicago, som 1933 grundats av Lessings far, affärsmannen och filantropen Julius Rosenwald. Inspiration till museet hade han fått vid ett besök på Deutsches Museum i München 1911 tillsammans med sin son. Deras intresse fångades av museets utställningar och interaktivitet och detta tycks ha varit den tändande gnista, som fick dem att starta ett liknande i USA. Tekniska museet i Stockholm var ju också inspirerat av Deutsches Museum, så man kan lätt tänka sig att Althin och Rosenwald hade mycket att tala om. Rosenwald var också en passionerad boksamlare av rara böcker och kanske ville Althin just därför satsa en del av donationen på ett sammanhang knutet till handgjort papper. Modellen har föremålsnummer TM 26411.

UR DVALAN

1964 gjorde en grupp pappersmakare från Tumba en resa till Ösjöfors. Väl framme blev de bestörta. Bruket hade uppenbarligen inte underhållits på länge och upprustningsbehoven var skriande. Gruppen lyckades få pressen intresserad och snart rapporterade tidningarna om förfallet i Ösjöfors och att det oersättliga kulturminnet var hotat. Den här sortens PR skulle Torsten Althin inte ha uppskattat.

Med medel från AMS, Landstinget i Kalmar län, Svenska Pappersbruksföreningen, Smålands Kraft AB, Sevede härads kommun, AB Brusafors-Hällefors och Silverdalen startade ett upprustningsprojekt för att återställa bruket. Man vinnlade sig om att bevara det ursprungliga så att bruket skulle få samma utformning som det tidigare haft. 1965 återinvigdes Ösjöfors handpappersbruk och över tusen personer – ortsbor, pappersbrukschefer, museifolk och Rumskulla hembygdsförening samlades. Ösjöfors blev ett besöksmål, ett arbetslivsmuseum och det blev en minnenas plats, en verklig tillgång för bygden. Återigen betonades det nationella kulturarvet men nu också det lokala. Hembygdsföreningen ansvarade för driften av pappersbruket som museum men Tumba bruks engagemang kvarstod också i många år.

Under slutet av 1970-talet höjdes ambitionerna då guider från Konstfack och Konsthögskolan i Stockholm engagerades sommartid för att hålla visningar och demonstrera pappersstillverkning i Ösjöfors. Tekniska museet önskade ett breddat och mer lokalt förankrat ansvar

för Ösjöfors och som en följd av detta bildades Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk 1984, med syfte att vårda, underhålla och visa bruket. Stiftare var Tekniska museet, Vimmerby kommun, Svenska Cellulosa- och Pappersbruksföreningen och Mo och Domsjö AB i Silverdalen. Tekniska museet kvarstod som ägare men driften togs över av stiftelsen och kommunalrådet i Vimmerby kommun, Bengt Johansson, valdes till ordförande, en roll han behöll i närmare 20 år. Han efterträddes av Harry Karlsson som ordförande fram till avvecklingen.

Efter stiftelsebildningen följde en rad omfattande upprustningsarbeten där bland annat bruket och mangårdsbyggnaden renoverades. Varje åtgärd skedde i nära samarbete med länsstyrelsen i Kalmar län, Kalmar läns museum och Vimmerby kommun. Utöver detta lades många timmar av ideellt arbete ner av människor i bygden.

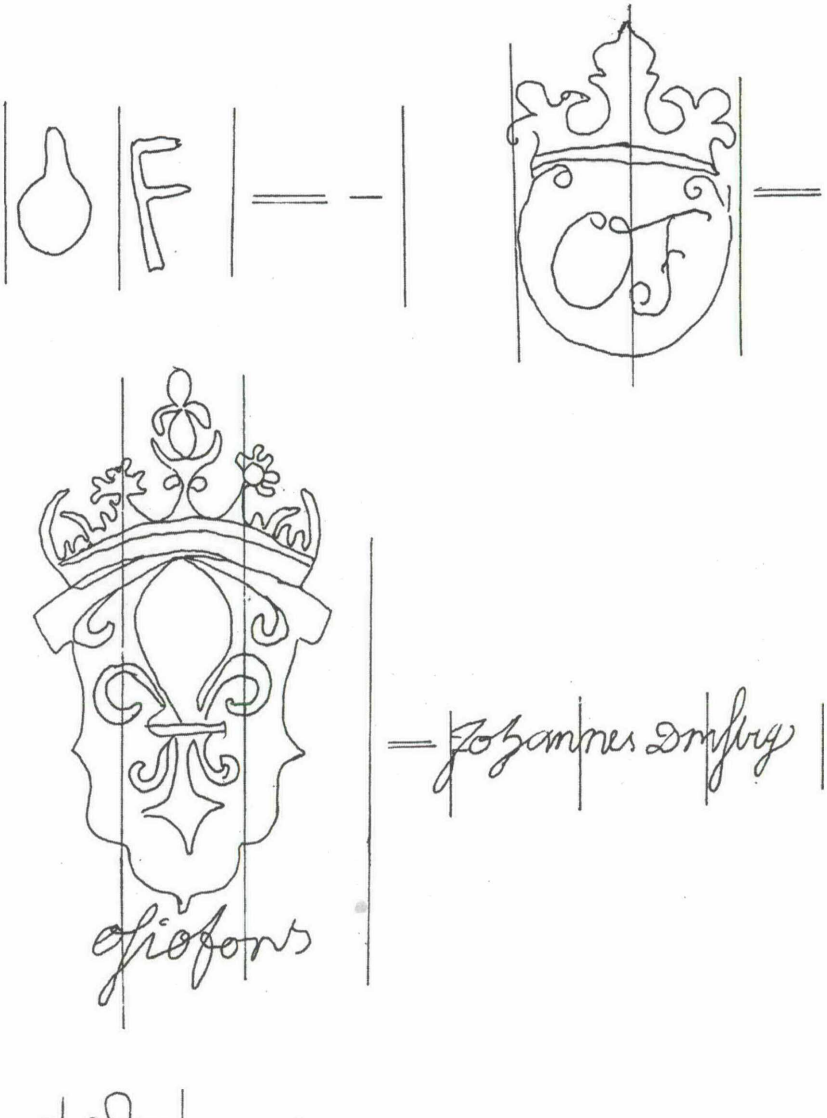
När visningsverksamheten fick fastare former blev Ösjöfors ett uppskattat besöksmål och hade ungefär 3 000–4 000 besökare varje sommar, mest familjer och grupper. De flesta var svenskar men även utländska besökare hittade dit, särskilt tyskar och holländare.

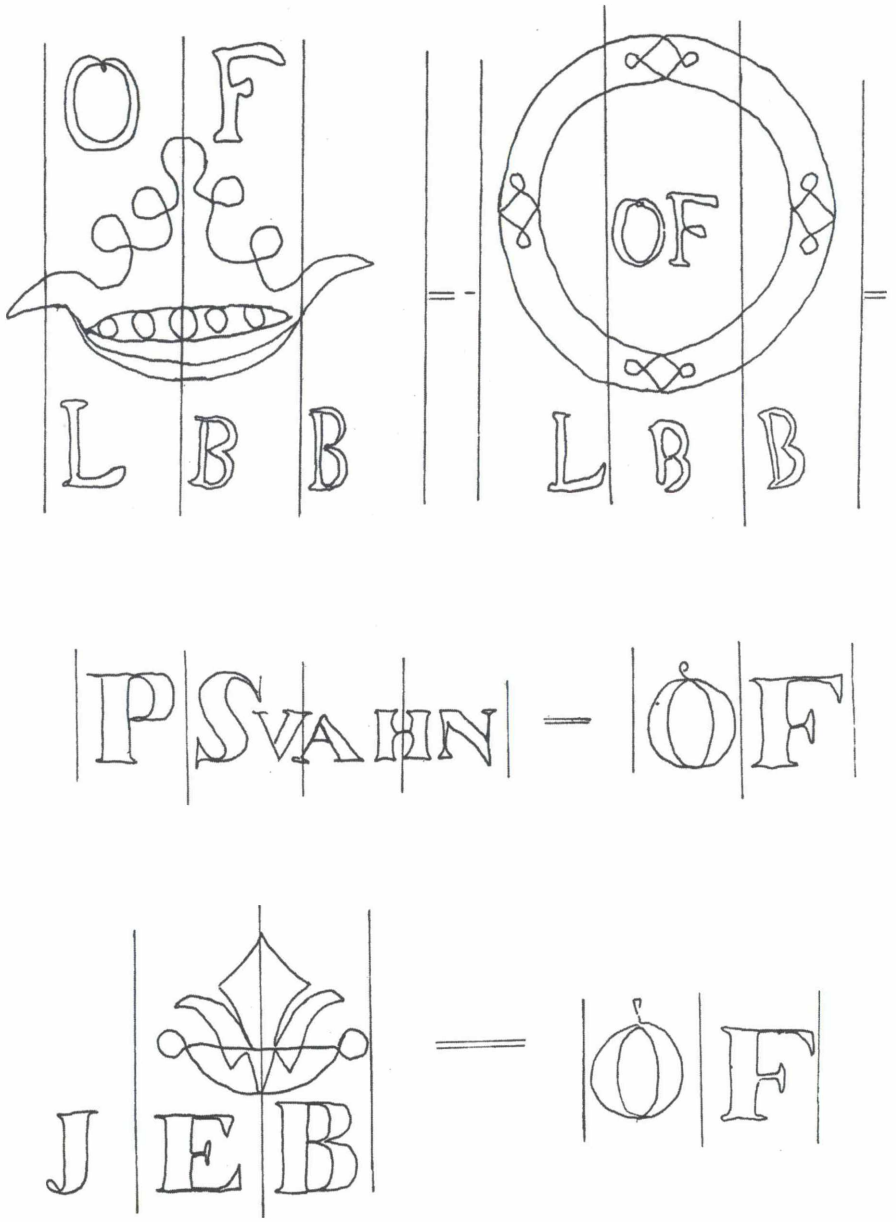
LE LIEU DE MÉMOIRE RELANCÉ

Platsen, filmen, dokumentationen, pappersformen, fotografiet och modellen är viktiga källor för att försöka förstå vad Ösjöfors var och hur det blev ett minne. Dessa källor är särskilt viktiga nu när pappersbruksbyggnaden är borta och vissa delar av livet och arbetet i Ösjöfors för alltid är glömda. Däremot kan den miljö kring Ösjöfors som införlivades med bruket på 1970-talet och upphöjdes till byggnadsminne 1993, istället erinra oss om det som varit och få oss att se på det med nya ögon. Och det är en process som redan börjat. Kort efter branden i Ösjöfors startades som vi sett ett projekt för att hitta nya vägar för Ösjöfors. Vimmerby kommun, Länsstyrelsen i Kalmar län, Stiftelsen Ösjöfors handpappersbruk och Tekniska museet etablerade ett samarbete med just detta syfte. Utredningar gjordes för att hitta scenarier för framtiden och ett EU-projekt sattes igång som innefattade både utvecklingsplaner, byggnadsvård och aktiviteter för allmänheten. Ett lokalt engagemang blev märkbart i Ösjöfors på ett sätt som man inte sett på många år. Ösjöfors hade blivit en angelägenhet för de kringboende på ett helt annat sätt än tidigare: Ösjöfors, som en del av dem själva.

Branden hade dock förändrat allt när det gällde industriminnet Ösjöfors och efter flera års utredande konstaterade Stiftelsen Ösjöfors Handpappersbruk att ändamålsparagrafen om att vårda, underhålla och visa den värdefulla egendomen inte längre kunde följas. Stiftelsen avslutades därför genom permutation av Kammarkollegiet. Med anledning av detta såldes de kvarvarande fastigheterna.

Idag har en ung familj tagit över Ösjöfors och är på god väg att omdefiniera platsen Ösjöfors minne. Le lieu de mémoire est relancé. Vad jag vet har det inte varit några fler hårda knackningar på dörren.

F
GB
OF

Ett urval av vattenmärken från Ösjöfors insamlade av pappershistoriker Gösta Liljedahl. Till vänster vattenmärke med initialerna OF (Ösjöfors) från 1780, intill detta OF på en sköld daterat 1781. Under dessa brukets vattenmärke med lilja från 1795 och pappersmakare Johannes Dristigs vattenmärke från samma tid. Längst ner till vänster Ösjöfors vattenmärke från 1798. Det är det vattenmärke som finns bevarat i husförshörsboken på sid 74. Intill pappersmakare Gustaf Bomans vattenmärke från omkring 1800. Höger sida: två vattenmärken utan årtal. I mitten pappersmakare P Svans vattenmärke från någon gång mellan 1820 och 1837 då han var verksam i Ösjöfors. Längst ner pappersmakare Johan Edbergs vattenmärke från 1818.

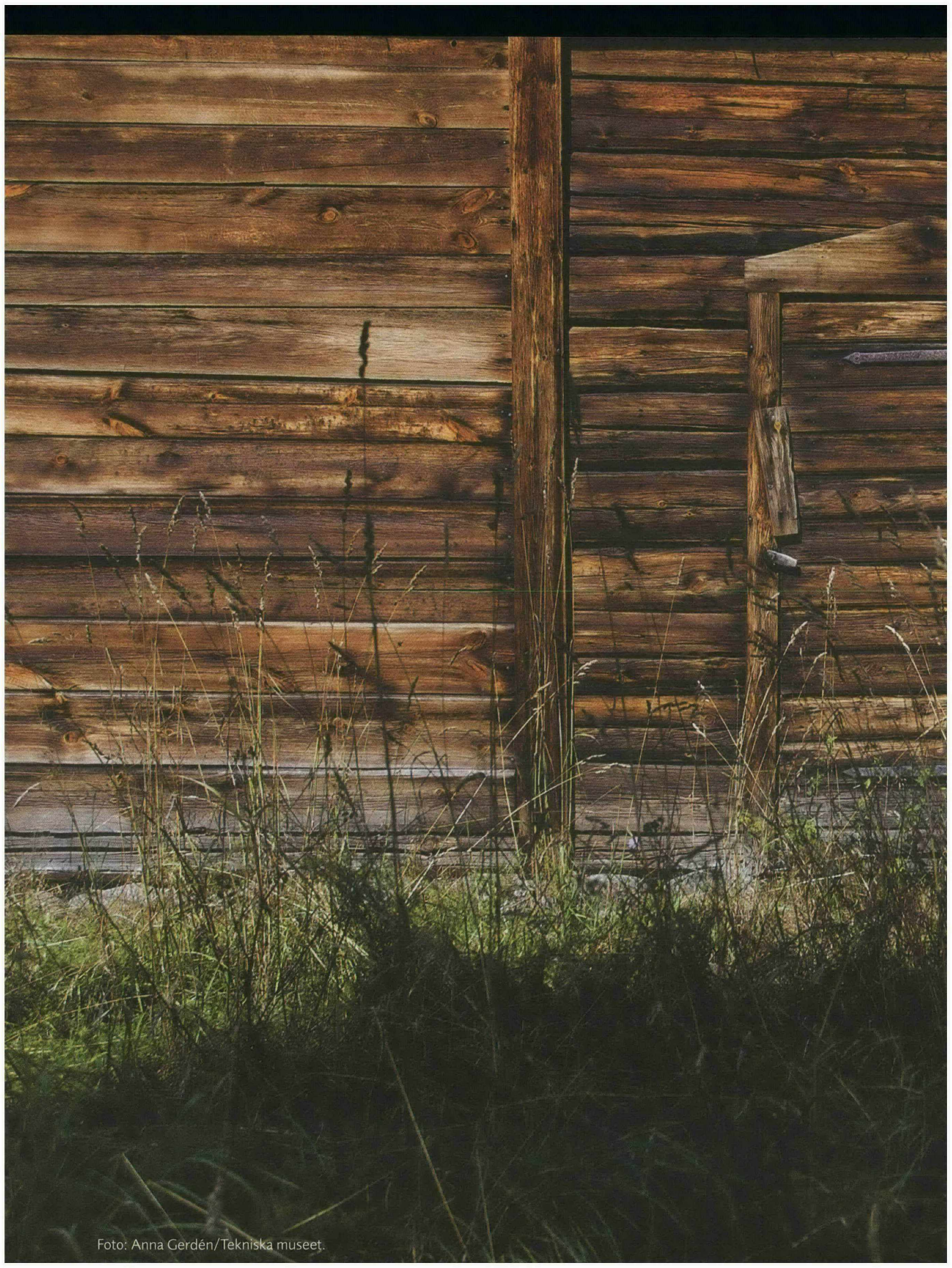

Foto: Anna Gerdén/Tekniska museet.

